De bekende Griekse schrijver Herodotus, die in de 5e eeuw voor Christus heel wat van de wereld gezien heeft en ook Egypte bezocht heeft als een antieke toerist, merkt in zijn Historiën op, dat de Egyptenaren vromer zijn dan alle (andere) mensen. Deze opvatting past geheel in het beeld van de Oud-Egyptische beschaving, dat ook andere Griekse en Romeinse schrijvers ons hebben overgeleverd, nl. dat de Egyptenaren vrome en wijze mensen waren. De bijbel, die naast de klassieke schrijvers steeds een niet onbelangrijke bron tot kennis van de Egyptische cultuur is geweest, legt om begrijpelijke redenen meer nadruk op de wijsheid der Egyptenaren, waarin b.v. Mozes onderwezen was (Handelingen 7:22) dan op de vroomheid, want die vroomheid was immers niet gericht op Jahweh, de God van Israël, maar op de vele goden der Egyptenaren. Daarom wordt b.v. in de Jozefsgeschiedenis aan de godsdienst der Egyptenaren voorbijgegaan. De schrijver van dat verhaal zegt er niets goeds, maar, opvallend, ook niets kwaads over.

De toerist van tegenwoordig echter, zelfs al is hij of zij niet bijster geïnteresseerd in vroomheid, wordt wanneer hij Egypte bezoekt nog steeds getroffen door de godsdienst van de oude Egyptenaren van duizenden jaren geleden. Met moeite vindt men de sporen terug van het dagelijks leven van de oude Egyptenaren, dat uit stukjes en beetjes gereconstrueerd wordt. In het oog springend zijn echter nog steeds tempelruïnes, pyramiden en grafgebouwen met hun reliëfs, schilderingen en hiërogliefen. Om maar te zwijgen van de beeldende kunst der Egyptenaren - waar wij tegenwoordig meer oog voor hebben dan de Grieken en Romeinen - die grotendeels vervaardigd is om religieuze redenen. Tijdens of na een tocht langs al die monumenten in Egypte of rondgang door een museum met Egyptische kunst rijst onvermijdelijk de vraag: Wat heeft die mensen toch bezield om zoveel kapitaal en arbeid, zoveel inspanning en kunstzin te steken in religie? Juist omdat deze tentoonstelling een ander beeld dan het gebruikelijke van de Egyptische cultuur wil geven is deze vraag wellicht iets minder klemmend, maar dat neemt niet weg dat er hier, zo niet alles, dan toch wel iets over gezegd moet worden.

Wij zouden binnen het geheel van wat men Egyptische religie pleegt te noemen onderscheid kunnen maken tussen enerzijds de officiële religie van de staat, waarin de farao als zoon van de zonnegod zijn formele rol als middelaar tussen goden en mensen vervulde en anderzijds de volksreligie. De farao, of namens hem de priesters, onderhield in de tempels met vele ceremonieën de contacten met de onzichtbare wereld der goden tot heil van het land. Egyptische tempels zijn niet of nauwelijks vergelijkbaar met kerken, waar gelovigen om persoonlijke redenen samen komen. Het waren plaatsen waar specialisten hun werk deden en die grotendeels gesloten waren voor het gewone volk. Egyptische tempels zijn eerder te vergelijken met kloosters dan met kerken, misschien zelfs wel met kerncentrales in de moderne wereld of - als men dat een hoogst ongelukkige vergelijking vindt - met electrische krachtcentrales en laboratoria waar onbevoegden geen toegang hebben. Een deel van de functie van de Egyptische religie is eerder vergelijkbaar met de functie van de natuurwetenschappen dan met de functie van religie in de moderne wereld. De tempels en de liturgische werkzaamheden van de priesters dienden om de kosmos te laten voortbestaan en om te voorkomen dat de schepping terug zou vallen in de chaos. Priesters waren technische specialisten en, evenals binnenlandse bestuurders en officieren, ambtenaren van de farao, die hun werk ambtshalve verrichtten. De bijzondere religieuze betrokkenheid of persoonlijke vroomheid die wij als vanzelfsprekend vooronderstellen bij geestelijken in onze moderne westerse cultuur was niet noodzakelijk voor

Egyptische priesters, ook al mogen wij wel aannemen dat zij evenals andere ambtenaren van de farao wedijverden in plichtsbetrachting als wij de vele teksten met vele mooie woorden tenminste mogen geloven. Soms waren zij priester-ambtenaar van vader op zoon, soms werden zij priester op latere leeftijd na andere staatsambten bekleed te hebben. Hun theologische of andere werkzaamheden, want tempels waren behalve religieuze ook economische instellingen, kon zeer wel gepaard gaan met persoonlijke religieuze devotie.

Vooral uit de tweede helft van de meer dan dertig eeuwen tellende geschiedenis van de Oud-Egyptische religie, dus uit de periode na Achnaton kennen wij vele indrukwekkende schriftelijke getuigenissen van persoonlijke vroomheid. Deze teksten moeten grotendeels op schrift gesteld zijn door priesters of theologen want immers zij konden als ambtenaren in onderscheid met de massa van het volk lezen en schrijven. Dat wij uit de oudere periode van de Egyptische geschiedenis weinig gegevens hebben over persoonlijke vroomheid kan verklaard worden uit het feit dat wij van die periode over het algemeen veel minder documenten hebben.

Bovendien lijkt het, dat in de periode na Achnaton de religieuze zekerheden minder vanzelfsprekend waren geworden dan eerder. In de loop van het tweede millennium voor Christus, reeds voor het begin van het Nieuwe Rijk (ca. 1554-1080 v.Chr.) werden de Egyptenaren geconfronteerd met Aziatische bezetters, de Hyksos, die in de opvatting van een latere Egyptische geschiedschrijver "Re niet kenden" en dus goddeloos waren of tenminste de Egyptische goden niet vereerden zoals het behoorde, althans volgens deze schrijver. Later in de loop van het Nieuwe Rijk kwam Achnaton op de troon die, zoals bekend verondersteld mag worden, het polytheïstische religieuze systeem verwierp en de exclusieve verering van de ene god Aton trachtte in te voeren.

Deze historische omstandigheden en wisselvalligheden kunnen samen met andere oorzaken geleid hebben tot een verdiept religieus leven in de tweede helft van de Egyptische geschiedenis. Hoe het dan ook zij, reeds in de Ramessidentijd, dus in dat gedeelte van het Nieuwe Rijk dat volgt op de Amarna-crisis van Achnaton vinden wij in talloze teksten de doorbraak van gevoelens van verlorenheid, isolement en de daaruit voortkomende levensangst, die de enkeling doet vluchten naar zijn god of godin, die hij verkiest en door wie hij verkoren wordt. Het zou te ver voeren hier allerlei Egyptische teksten die getuigen van persoonlijke vroomheid min of meer uitvoerig aan te halen en uit te leggen. Soms doen zij met hun gevoelens van religieus vertrouwen en schuld ons denken aan de psalmen van het oude Israël.

Wij volstaan met het aanhalen van enige gedeelten uit een tekst die dateert uit de 13e eeuw voor Christus, die enkele tientallen jaren geleden teruggevonden is in een graf bij Luxor en sindsdien in verschillende talen vertaald is, maar nog niet in het Nederlands. Het gaat in deze tekst om persoonlijke devotie jegens een van de vele godinnen van het oude Egypte, nl. Moet.[1]

Een man schenkt al zijn bezittingen aan (de tempel van) zijn goddelijke beschermvrouwe en hij zegt ook met zoveel woorden waarom hij dat doet. Dat iemand alles wat hij heeft weggeeft om religieuze redenen is overal en altijd en dus ook in het oude Egypte, uitzonderlijk. Wij zijn altijd geneigd er iets anders achter te zoeken, maar laten wij het hier kortweg maar aanvaarden als een treffend bewijs van vroomheid. Op de tentoonstelling zijn verschillende voorwerpen te zien die mensen als wijgeschenk geschonken hebben aan hun goden o.a. de stèle waarop behalve de van oorsprong Aziatische godin Anat ook deze godin Moet en haar zoon Chonsoe is uitgebeeld. (cat.nr. 304). Dat stuk is meer dan duizend jaren later vervaardigd en naar alle waarschijnlijkheid niet afkomstig uit Luxor

waar het oude Thebe gelegen was. Maar zowel het stuk op de tentoonstelling als de nu volgende gedeelten uit de Egyptische tekst zijn samen een bewijs van persoonlijke vroomheid jegens een Egyptische moedergodin dat te denken kan geven.

Er was eens een man in het zuidelijke Heliopolis
een ware schrijver in Thebe,
die door zijn moeder (reeds) de naam Simoet (= zoon van Moet) gegeven was
en Kiki genoemd werd.
Zijn god heeft hem echter gevormd
en hem verstandig gemaakt in zijn onderwijzing.
Hij heeft hem geplaatst op de weg des levens
om hem (ook) lichamelijk te behoeden.
God kende hem toen hij nog een kind was
en wees hem overvloed en voorspoed toe.

Toen overlegde hij bij zichzelf
om voor zich een beschermgodheid te vinden
en hij (be)vond dat Moet de beste van de goden is.
Aanleg en ontwikkeling zijn in haar hand
levenstijd en (levens)adem zijn onder haar gezag.
Alles wat geschiedt is onder haar bevel.
Hij zei: Zie, ik geef haar mijn bezittingen en verworvenheden
want ik weet dat zij weldadig is in mijn ogen
dat zij alleen betrouwbaar is
dat zij voor mij de angst doet verdwijnen
dat zij mij beschermt ten tijde van het kwaad
dat zij komt met de noordenwind voor haar uit
wanneer ik haar aanroep bij haar naam.
Ik ben een arme in haar stad
een nooddruftige pelgrim op haar tempelterrein.
...
Ik verheug mij over uw sterkte
want U bent groter dan welke god ook maar.
Mijn hart is vervuld van mijn meesteres.
Ik ben voor geen mens bevreesd.
Als ik mij neerleg, kan ik slapen
want ik heb een beschermvrouwe.

Wie Moet tot beschermvrouwe maakt
geen god kan hem aanvallen.
Hij staat in de gunst van de koning van zijn tijd
totdat hij de eerbiedwaardigheid bereikt heeft
(zaligheid van het hiernamaals).

Wie Moet tot beschermvrouwe maakt
geen kwaad treft hem.
Hij is ten alle tijde welbewaard
totdat hij zich verenigt met de stad der doden.

Wie Moet tot beschermvrouwe maakt
hoe schoon is zijn levenstijd.
De gunst van de koning dringt door tot het lichamelijk bestaan van hem
die haar in zijn hart heeft geplaatst.

Wie Moet tot beschermvrouwe maakt
gezegend is hij uit het moederlichaam gekomen.
Geluk is hem toegewezen bij de geboorte
en hij zal een eerbiedwaardige (dode) zijn.

Wie Moet tot beschermvrouwe maakt
hoe zalig is hij, die naar haar verlangt.
Geen god zal hem neerwerpen
omdat hij iemand is die de dood niet kent.

Kiki begint te getuigen van "zijn god" en "god", die eerst nog naamloos is, maar aan wie hij achteraf de overvloed en voorspoed van zijn kinder- of jeugdjaren toeschrijft. Daarna komt voor hem de tijd van de keuze, dat hij bij zichzelf te rade gaat. Hij kiest de godin Moet uit alle goden die in aanmerking zouden kunnen komen in Thebe. Het feit, dat zijn moeder hem reeds bij de geboorte de naam Simoet (zoon van Moet) had gegeven, geeft aan dat deze religieuze beslissing niet totaal onverwacht was. In het gedeelte dat niet is aangehaald, schrijft hij o.a. dat hij geen menselijke beschermer heeft gekozen. Hij vond, of zo men de meer geladen term wil, hij kwam tot de bevinding, dat deze godin voor hem degene was aan wie hij zich het beste kon toevertrouwen en aan wie hij dan ook al zijn bezittingen schenkt. In het begin

wordt duidelijk uitgesproken dat "zijn god" hem gevormd of onderwezen heeft en hem verstandig of geleerd gemaakt heeft in zijn onderwijzing of wijsheid. Persoonlijke vroomheid of devotie blijkt hier niet een kwestie van geloof te zijn, maar van weten van god en zelfs een weten dat van god is uitgegaan. Er is sprake van goddelijke wijsheid of onderwijzing en menselijke ondervinding en menselijke keuze of daad maar niet van geloof. Opmerkelijk is de concrete mededeling dat de godin zijn angst doet verdwijnen en dat hij 's nachts rustig kan slapen in haar hoede. De relatie tussen deze mens en zijn beschermvrouwe is innig. In de Egyptische cultuur is de liefde zowel in de menselijke man-vrouw relatie als in de god-mens relatie overwegend de bewonderende liefde van de mindere tot de meerdere en niet omgekeerd, zoals in het Christendom, waar de liefde tot de verlorene centraal staat. Het wordt hier wel aangeduid dat de goddelijke verkiezing voorafgaat aan de menselijke keuze maar we moeten wel lezen, dat Kiki zijn goddelijke beschermvrouwe kiest en niet andersom, zoals ik aanvankelijk dacht. Omdat Kiki zijn bezittingen heeft weggegeven aan de godin is hij inderdaad een arme en nooddruftige pelgrim, maar deze gedachte is dikwijls te vinden in de Egyptische literatuur van de persoonlijke vroomheid: De mens is arm zodat duidelijk is dat hem de godheid schenkt wat hij nodig heeft.

Hoeveel teksten van religieuze of andere aard er ook zijn teruggevonden in Egypte, we moeten er rekening mee houden, dat het overgrote deel van de Egyptenaren niet kon lezen of schrijven en de persoonlijke devotie niet op schrift kon stellen als b.v. Kiki, die zich in het begin van de aangehaalde tekst uitdrukkelijk een schrijver noemt. Beelden en andere voorwerpen kunnen een indruk geven van persoonlijke vroomheid van een grotere groep Egyptenaren. Wij vestigen hier in het bijzonder de aandacht op de bronzen godenbeelden, de priesterbeelden, dieremummies en amuletten.

Amuletten zijn kleine en lichte voorwerpen, die op het lichaam gedragen werden en een beschermende en kwaadafwerende betekenis hadden. Er zijn honderden verschillende soorten amuletten uit Egypte bekend. Vaak zijn het afbeeldingen van een god of godin of een ander religieus symbool. Een religieus symbool of een godenbeeld is een teken dat in onze werkelijkheid van het dagelijks leven uitdrukking geeft - en met middelen ontleend aan deze gewone werkelijkheid - aan een werkelijkheid van een andere orde, die van de goden. De symboliek van een amulet wordt door de vorm en verder door het materiaal en de kleur bepaald. Veel Egyptische amuletten zijn van groene faience of rode cornalijn. Het amulet, d.w.z. het symbool, verbindt die andere, heilige wereld der goden met die van het dagelijks leven. Van de goden en hun symbolen verwacht men dat zij zegen, voorspoed en gezondheid brengen. De bovengenoemde Egyptenaar Kiki, die, zoals in de aangehaalde tekst staat, de godin Moet als zijn beschermvrouwe gekozen heeft, zou b.v. een amulet, dat deze godin voorstelt gedragen kunnen hebben. Door de amuletten, die met ceremoniën en gebeden ingezegend waren, waren de goden en hun zegenrijke krachten tegenwoordig in het dagelijkse leven der Egyptenaren.

De bronzen godenbeelden zijn meestal te zwaar en te groot om duurzaam op het lichaam gedragen te kunnen worden. Men heeft wel gedacht dat zij in de woonhuizen bewaard werden. Aannemelijker is dat de bronzen godenbeelden, evenals de priesterbeelden en dieremummies, die op de tentoonstelling te zien zijn, wijgeschenken zijn. Wijgeschenken werden op of bij heilige plaatsen gedeponeerd. De Egyptenaren gingen niet naar de tempel, zoals b.v. Christenen min of meer regelmatig naar de kerk gaan om een kerkdienst bij te wonen. Tempels waren heilige plaatsen waar de goden tegenwoordig waren in hun cultusbeelden en waar zij vereerd werden met offers, liederen, gebeden en andere ceremoniën door priesters. De leken

zochten evenwel soms de nabijheid en de zegen van de goden bij speciale gelegenheden en op speciale plaatsen bij de omwallingsmuren en poorten, die het tempelterrein omgeven of op het tempelterrein binnen de omwalling en soms zelfs op de voorhof van de tempel. Of de Egyptenaren in het algemeen gesproken vromer waren dan alle andere mensen, zoals Herodotus schrijft, valt moeilijk te beoordelen. Wel hebben zij, evenals mensen van andere tijden en plaatsen, met hun nood en hun dank hun toevlucht gezocht bij hun god of godin. Door de wijgeschenken die ter plaatse waar de goden in het bijzonder aanwezig geacht werden te zijn, gedeponeerd werden, moeten smeekgebed om verlossing uit de nood, dankgebed wegens ondervonden hulp en eventueel boetegebed wegens begane overtredingen tegenwoordig blijven in de nabijheid van de godheid. Het is gewoonlijk niet meer na te gaan in hoeverre het deponeren van wijgeschenken gepaard ging met het uitspreken van gebeden, waarin concrete levensvragen of gevoelens van dank waren uitgedrukt. Taalvaardigheid is niet een voorwaarde voor persoonlijke vroomheid. De minder taalvaardigen en ongeletterden onder de Egyptenaren zullen wijgeschenken gedeponeerd hebben zonder te bidden met woorden. Het gesproken en geschreven woord was inderdaad belangrijk in de Oud-Egyptische cultuur, maar in deze oude cultuur leefde veel sterker dan wij in de moderne westerse cultuur ons kunnen voorstellen de symbolische kracht van het beeld en het voorwerp en het gebaar.

Wijgeschenken vertonen evenals amuletten een grote verscheidenheid. Omdat er nauw verband verondersteld werd tussen diverse goden en diverse dieren, en goden dikwijls als dieren of mensvormig met dierekop uitgebeeld werden, werden niet alleen bronzen beeldjes van dieren of mensvormige figuren al of niet met dierekop, maar ook mummies van dieren als wijgeschenk gedeponeerd. Wie zich b.v. als pelgrim met zijn gevoelens van nood of dank begaf naar een tempel van een godin, die men zich voorstelde als een grimmige leeuwin of een poeslieve kat, kon zeer wel een kattemummie als wijgeschenk geven. Het is nog geenszins bewezen dat de vrome gever van zo'n wijgeschenk of een dienstdoende priester van de desbetreffende tempel steeds eigenhandig een kat moest verdrinken om de benodigde kattemummie te verkrijgen. Wij weten het nog niet zeker, ook al geeft de veelal jonge leeftijd van gemummificeerde katten, zoals radiologisch onderzoek heeft uitgewezen, te denken. Behalve beelden of symbolen van goden werden soms ook beelden van mensen in biddende of offerende houding als wijgeschenk geschonken. Deze kunnen de priester voorstellen die zich namens de vrome of namens zichzelf tot de godheid richt.

Wijgeschenken zijn tekenen van persoonlijke devotie. Men moet er natuurlijk rekening mee houden, dat gewoonte en nabootsing ook hier een rol hebben gespeeld evenals wanneer vrome woorden gebruikt worden. In de officiële religie van de staat werden duizenden jaren lang zoveel mogelijk stereotiepe woorden gebruikt en stereotiepe handelingen verricht. In de persoonlijke vroomheid werd niet opzettelijk gestreefd naar creativiteit en spontaniteit, maar werd geleund op eeuwenoude tradities.

Egyptenaren hebben gebeden en gedankt met woorden of met voorwerpen en beelden en we kunnen daar wel iets uit afleiden van wat hun bezield heeft. Het is al niet gemakkelijk het gehalte van de persoonlijke vroomheid van tijdgenoten te peilen. Dat geldt in nog sterkere mate voor de persoonlijke devotie der oude Egyptenaren, die herkenbaar en bevreemdend is: Eender en anders.

H. te Velde.

Wie meer wil weten over de plaats van Moet in de officiële theologie en tempelcultus verwijzen wij naar: J. van Dijk, "Hymnen uit het dagelijks tempelritueel voor de godin Moet", in: Schrijvend Verleden. Documenten uit het oude Nabije Oosten in het Nederlands vertaald en toegelicht. Uitgegeven door K.R. Veenhof, 1983, blz. 233-246, en H. te Velde, "Towards a minimal definition of the goddess Mut", in: Jaarbericht Ex Oriente Lux 26, 1979-1980, pp. 3-9.